

Timošenko, Oksana

Агітаційно-пропагандистська діяльність Української народної партії на початку ХХ століття

Res Historica 30, 109-117

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Оксана Тимошенко

*Агітаційно-пропагандистська діяльність
Української народної партії на початку
XX століття*

На початку XX століття в Наддніпрянській Україні утворилися і діяли українські політичні партії. Наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р. під керівництвом Миколи Міхновського, автора першої брошури Революційної Української Партії (РУП) «Самостійна Україна» постала політична організація прибічників незалежної України – Українська Народна Партія (УНП).

В історіографії щодо коренів і бази формування УНП існують діаметрально протилежні погляди. Переважна більшість дослідників вважає, що УНП утворилася внаслідок виходу з РУП влітку 1902 р. націоналістичних самостійницьких елементів, які об'єдналися в політичну організацію під зверхністю М. Міхновського.¹ Цей погляд домінував у радянській історіографії. Ще в кінці 1940-х – середині 1950-х років Ф. Є. Лось та А. М. Иванов зазначали, що першим відокремилось від РУП саме «націоналістичне крило» в особі Української Народної Партії, котру вони вважали шовіністичною.²

Сучасна історіографія стверджує, що УНП виникла на власній ідейній та організаційній основі³, оскільки вже наприкінці жовтня 1902 р. серед адвокатів Харкова поширювалися «10 заповідей УНП».

Ідейні основи УНП були сформульовані М. Міхновським ще до утворення партії і взяті на озброєння національно-радикальною течією РУП

---

¹ Т. Касьянов, Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. 1992. – № 2. – с. 106; Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т. 3 – Харків, 1994. – с. 12.

² Ф. Є. Лось, Передмова // Революція 1905–1907 рр. на Україні. Збірник документів та матеріалів. – К., 1949. – с. XVIII; А. М. Иванов, Революція 1905–1907 гг. в национальных районах России. Сб. Статей под. ред. А. П. Панкратовой, А. Л. Сидорова и др. – М., 1955. – с. 60.

³ В. Головченко, Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – К., 1996. – с. 28.

самостійницького спрямування. Але саме ідею самостійності і незалежності України на початку ХХ ст. активно відстоювала Українська Народна Партія. Точно визначеної дати заснування УНП немає, хоча більшість дослідників відносить цю подію до літа-осені 1902 р. Міхновський став вождем і головним ідеологом УНП, автором майже усіх її видань. Це була виразно націоналістична група. Однодумцями Міхновського були брати В. і Г. Шевченки, М. Біленький та Є. Любаревський-Письменний. Ця група була невелика, переважно інтелігентська за своїм складом, серед членів якої переважали військові та юристи. Як і інші українські політичні організації, УНП хотіла знайти прихильників серед робітників і селян. «Головною метою УНП було відірвання України від Росії. Ця партія, як і інші партії Наддніпрянщини, заснувала своє видавництво за кордоном (Чернівцях та у Львові)».⁴ У свій час О. Лотоцький та М. Голубець характеризували позицію УНП як таку, що відтворювала глибинні інтереси широких народних мас в плані виборювання української державної самостійності.⁵ Її діяльність поділяється на два періоди. Перший охоплює 1902–1904 рр. і характеризується плідною теоретичною роботою М. Міхновського, спрямованою на обґрунтування ідеї самостійництва. Другий етап включає 1904–1907 рр. – це час, коли партія прагнула дійти до народних мас, до широких верств української національної інтелігенції, долала не лише опір царської бюрократії і великодержавних кіл російської громадськості в Україні, а й непорозуміння і неприховану неприязнь з боку українських соціалістів і лібералів. Написані у 1902–1904 рр. УНП відозви і прокламації: «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Робітницьке свято Першого Мая», «Десять заповідей УНП», програмні документи складають цілий етап у розвитку української політичної думки. Зміст цих видань узагальнено в програмі партії, виданій 1906 р. у Львові. Свою практичну діяльність УНП, як і інші українські політичні партії, розпочала з організації свого видання. У Львові вона видала свій часопис «Самостійна Україна». Щоправда, вийшов лише один його номер, в якому була надрукована Конституція України за проектом М. Міхновського.

В ній йдеться про федеративний державно-адміністративний лад у самостійній Україні, націоналізацію землі з відкупом її в українських поміщиків і без викупу у чужинських, рівність усіх класів перед законом, особисту свободу, демократичний політичний лад. Читаємо також у цьому часописі: т »Ми виходимо на боротьбу не за інтереси якогось класу чи верстви

⁴ І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко, М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – с. 76–91.

⁵ М. Голубець, Рік грози і надій 1914-й., Львів, 1934, с. 48; О. Лотоцький, Сторінки минулого. Ч. 2, Варшава, 1933, с. 308.

суспільства, бо не віримо, що та чи інша частина суспільства мала більше право, чим друга».⁶ Отже, з перших днів свого існування партія обстоювала ідею самостійності України, обґрунтовану М. Міхновським ще у 1900 р. Для організації видання та програмних документів УНП М. Міхновський направив до Чернівців С. Макаренка, котрий і видрукував відповідні матеріали під псевдонімом «Микола Олександрович».

До 1905 р. УНП випустила пропагандистські брошури: «Програма Української Народної Партії», «Свято робітників 1-го травня», «Робітницька справа в програмі Української Народної партії». Борючись з так званим масовим соціалістичним москвофільством української інтелігенції, партія критикувала перевертнів малоросів, а також старе покоління українофілів, проповідувала радикальні націоналістичні ідеї. Досить звернутися до брошури «Робітницька справа в програмі Української народної партії». У ній, зокрема, стверджувалося: «Організування усіх українських робітників в одну національну армію з метою вигнання з України усіх зайд, хто б вони не були, і захоплення в свої руки усієї української промисловості, націоналізація її чи шляхом права, чи шляхом примусу – се становить ціль української народної партії в сфері робітницького питання, яка всюди і завсідги тримається сього правила: Україна з її добрами тільки для українців, а не для чужинців».⁷

Поміrkована частина українців сприймала націоналізм УНП з обережністю. Показовим у цьому плані є ставлення до УНП та її національних домагань С. Єфремова. Народна партія, писав він, рішуче стала на ґрунт крайнього, відвертого шовінізму і, прикриваючись жупелом захисту інтересів трудящих, проповідує неприборкане людиноненависництво.⁸ Звинувачував УНП в агресивному націоналізмі і М. Чацький.⁹ У зв'язку з цим партія мала досить обмежені можливості для співпраці з національно-ліберальними і іншими українськими політичними організаціями.

Крім видань, в яких УНП пропагувала свої вимоги в національному питанні, партія видала листівки. Так, зокрема, у жовтні 1902 р. у Харкові розповсюджувалася листівка «Десять заповідей Української народної партії», автором якої, був М. Міхновський. У документі були сформульовані основні ідеї й принципи цієї партії: «Одна єдина, нероздільна від Карпат до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – оце національний всеукраїнський ідеал... Україна для українців.

⁶ Р. Борис, Микола Міхновський. Берлін, 1936, с. 25

⁷ Робітницька справа в програмі Української народної партії. – Чернівці, 1902. – с. 31.

⁸ С. Єфремов, Из общественной жизни на Украине. – СПб., 1909. – с. 33.

⁹ М. Чацький, Сучасний момент в житті української нації // На теми дня: зб. статей. – Львів, 1910. – с. 58–59.

Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів...».¹⁰ Ці думки повторюються і в іншій листівці «Люди добрі», виданій у травні 1904 р., де лунає заклик «вигнати москалів з України».¹¹ «Десять заповідей УНП» – один з найгостріших документів самостійницького руху в Україні. Цей документ зазнав найжорстокішої критики з боку політичних противників УНП. Справді, ряд положень цього документа відображали явно викривлення світосприймання, і їх можна характеризувати як націонал-шовінізм і расизм. Такої точки зору дотримувалась значна частина сучасників. С. Петлюра в своєму огляді «З українського життя» писав: «Вже від початку свого заснування УНП виявила себе в своїх програмових-партійних виданнях, як партія націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості. Резолюції партії по різних питаннях українського життя і загальна тенденція усіх літературних видань її відзначалась часто нетолерантністю, а то й чистою ворожістю».¹² Слід зазначити, що переважна більшість опонентів УНП негативно оцінювала теоретичні орієнтири і практичну діяльність партії. Саме С. Петлюра застерігав українську громадськість від шкідливого впливу УНП, «практична діяльність якої утворюватиме вдячний ґрунт для зросту серед українського населення таких несимпатичних явищ, як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів на Україні».¹³ Але варто враховувати, що максималізм М. Міхновського примушував українські політичні партії постійно тримати в полі зору національне питання. Після критичних оцінок «Заповідей» М. Міхновський вносить до наступних своїх програмових розробок деякі соціалістичні елементи, щоб інтегруватись в політичне життя України.

Працюючи у підпіллі, партія не могла видавати велику кількість листівок і не мала надто широкого впливу. Вона займалася в основному агітацією. Але партійні видання листівки, які розповсюджувалися серед українців, підвищували свідомість в масах і надавали українській справі політичного характеру.

Розповсюджуючи свої ідеї, насамперед серед інтелігенції, УНП намагалася зблизитися також з українським міським і сільським пролетаріатом. З цією метою вона здійснювала, хоч і доволі обмежену, пропагандистську діяльність серед робітників дрібних та частково середніх підприємств, які були ще тісно пов'язані з українським селом і не зазнали на собі впливу зросійщення. Українська Народна Партія, як говориться у програмі, «єсть

¹⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 301, оп. 1, спр. 58а.

¹¹ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 336, оп. 1, спр. 660, арк. 62.

¹² С. Петлюра, З українського життя // Україна. – К., 1907. – Т. 1. – с. 56.

¹³ С. Петлюра, З українського життя // Україна. – К., 1907. – Т. 2. – Кн. 2. – с. 64.

партія українського міського і сільського пролетаріату, усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто жиє з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів сільських і міських, робітників ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів наймитів і тих, хто робить на власному ґрунті, але без наймової праці».¹⁴ Головне завдання у своїй агітаційно-пропагандистській діяльності УНП вбачала в тому, щоб просвітити українських робітників з метою розуміння ними своїх національних і класових інтересів, організувати український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців-робітників, а Українців-хліборобів – у Всеукраїнський союз хліборобів – Українців.¹⁵ Найбільш помітний робітничий осередок УНП був у Харкові.¹⁶ Не маючи достатньої підтримки, УНП вперто шукала найкоротші стежки до українського населення, використовуючи підкреслено демонстративні і навіть експресивні форми і методи впливу. Усі вони мали на меті привернути увагу найбільшої кількості людей до ідеї самостійності України, будити серед українців відчуття незалежності, сприяти зростанню їхньої національної самосвідомості. Особливо яскраво це проявилось в діяльності «Оборони України», бойової організації самостійників, утвореної при УНП у 1903 р. М. Міхновським. Ця організація була покликана стати на чолі всеукраїнського національного повстання. Готуючись до нього, вона провела ряд демонстративних акцій, спрямованих безпосередньо проти того, що самостійники називали «символами панування» Росії в Україні. Про одну з перших акцій «Оборони України» 1 листопада 1904 р. повідомляла газета «Киевлянин»: «Харків, 31 жовтня. Уночі біля пам'ятника Пушкіну стався вибух невідомого набою, що його гуркіт був подібний до громового удару. Ведеться старанне слідство, жертв нема». Як виявилось, після «громового удару» не був пошкоджений і пам'ятник. Від постаменту лише відколосся шматок граніту. Є непрямі докази участі в організації вибуху М. Міхновського.¹⁷ А в повідомленні від 3 листопада 1904 р. та ж газета писала: «Вибух у Харкові о 1 год. 20 хв. ночі проти 31 жовтня у театральному садку. Коло бюста Пушкіна почувся сильний вибух і чути його було у досить далеких частинах міста. Силою вибуху вибито шибок багато у сусідніх із садком будинках... На місці вибуху утворилася досить глибока лійка».¹⁸

¹⁴ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. – Тернопіль, 1991. – с. 20

¹⁵ Там само. – с. 20.

¹⁶ С. О. Телепун, Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – с. 59

¹⁷ Р. Борис, Микола Міхновський. – Львів, 1930. – с. 28; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – с. 213.

¹⁸ Р. Паклен, Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти – Т. 3, Чужина, 1978, с. 21.

Харківський вибух стався у рік ювілею Переяславської Ради. Ця дата відзначалася в імперії як свято. УНП ознаменувала її кампанією протесту проти національного гноблення України, здійснюючи акції, які привертали увагу населення до справжнього стану України в Росії. Звичайними способами (листівками, зборами тощо) досягти цього було неможливо. Тому застосовувалися екстраординарні: знищення об'єктів, які символізували підпорядковане становище України в імперії, насамперед, це були пам'ятники царям.

Слід зазначити, що самостійники не перші в Україні намагалися організувати замах на царські пам'ятники. О.Гермайзе згадує, що ідею знищити пам'ятник Миколі I, що стояв перед Київським університетом, висловлював на шевченківській вечірці студентів і семінаристів Києва, яка відбулася ще наприкінці XIX ст., Дмитро Антонович. Тоді ця ідея не була реалізована, хоча у пам'яті залишилася.¹⁹ Крім того, у 1904 р. в Росії голосно заговорили про ліберальні реформи. Але тодішній міністр внутрішніх справ князь Святополк-Мирський заявив: «Фінляндії будуть дані національні концесії; полякам будуть дані національні концесії – це потрібно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям нема потреби давати нічого». Саме наприкінці жовтня 1904 р. у Харкові перебував міністр освіти – русифікаторської інституції Росії. Реакцією на антиукраїнську політику царизму і був вибух у Харкові.²⁰

Постає питання, чому об'єктом нападу у Харкові став пам'ятник О. С. Пушкіну? Відповідь знаходимо у трьох джерелах: офіційній історії УНП, написаній анонімним самостійником, і двох листівках за підписом «Самостійна Україна – Оборона України», датованих 31 жовтня 1904 р. і поширених не тільки у Харкові, а й в інших містах України. У першому джерелі зазначено, що серед символів самодержавства у Харкові нічого достойного уваги знайти не вдалося.²¹ Що ж стосується Пушкіна, то у листівці (стиль цього документа дає підставу стверджувати, що його автором був сам Міхновський, або він готувався за його участі) він характеризується як «літератор московський, що підло, брехливо змалював у своїх творах постать нашого патріота гетьмана Івана Мазепи».²² Третім документом була прокламація, яка в тисячах примірників розсилалася по всіх містах України. У ній писалося: «Пушкін у своїх писаннях («Полтава») порушив честь

¹⁹ О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). – К., 1926. – с. 45.

²⁰ О. Костапук, До замаху на пом'ятник Пушкіну в Харкові в 1904 р. // Україна. – 1927. – № 6, с. 127. ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 336, сп. 1, спр. 794, арк. 1.

²¹ Українська партія самостійників – соціалістів (УНП). – Відень, Київ, 1920, с. 50; І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геащенко, М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – с. 90.

²² Українська партія самостійників – соціалістів (УНП). – с. 50.

України, а до того пам'ятник московського письменника на Україні зайвий, коли нам не дозволяється ставити там пам'ятники діячам українського народу».²³ Місце замаху було закидане відозвами з закликом «до боротьби за своє національне визволення».

У 1904 р. УНП готувала ще ряд подібних акцій, у тому числі висадження у повітря царських пам'ятників у Києві та Одесі. Але здійснити їх не вдалося, бо відповідальна за підготовку особа несподівано померла.

Відверто демонстративні виступи УНП викликали суперечливу реакцію серед населення, особливо харківського. Вибух у Харкові обернувся 2 листопада «патріотичною» демонстрацією російського і «зросійщеного» міщанства міста, яка проходила з піснями «Боже, царя храни» та «Спаси господи». «Це був вибух національної розпачі» – так пізніше характеризувався замах у Харкові в офіційному виданні УНП.

В цілому Українська Народна Партія до 1905 року діяла дуже конспіративно. Перша російська революція відкрила деякі можливості для легальної політичної діяльності. Але УНП вирішила залишатися у підпіллі, не чекаючи твердої впевненості, що демократичні свободи в Росії збережуться надовго. Під впливом величезних революційних рухів робітників і селян партія дещо змінює зміст своєї пропаганди. У своєму органі «Самостійна Україна» вона почала застосовувати антикапіталістичні, соціалістичні ідеї та заклики, залишаючись відданою своїм національним устремлінням. Партія підтримувала усі легальні політичні заходи, спрямовані на відстоювання інтересів України. 1 листопада 1905 р. у газеті «Сын Отечества» була опублікована телеграма голові уряду С. Ю. Вітте, підписана групою харківських інтелігентів. Першим у списку стояло прізвище М. Міхновського. У телеграмі зазначалося: «Ми просимо негайно урівняти нас з іншими народами Росії у природному праві говорити, друкувати і видавати газети рідною мовою і про скасування виключного закону за 1876 р.». На підтримку цієї вимоги УНП організувала серед робітників Харкова збір підписів. Зрештою уряд змушений був оголосити про відміну дії цього закону.

УНП не змогла налагодити тісні зв'язки і співробітництво з іншими українськими партіями, які сторонилися її відвертого націоналізму. Але відомо, що у червні 1905 р. представники партії взяли участь у конференції в Полтаві, де були присутні делегати від українських демократів та радикалів. Предметом наради була справа автономії України. Розглядаючи автономію як проміжний етап для досягнення незалежності, делегати УНП підтримали рішення наради. «На цім з'їзді, – писав П. Феденко – вирішено

²³ Р. Паклець, Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти – Т. 3, Чужина, 1978, – с. 25.

добиватися політичної автономії України в межах російської держави».²⁴ У спільній програмі цих груп зазначалося: «Українці ставлять за свій ідеал у межах російської держави політичну автономію України..., домагаються свого українського союму з осідком в Києві і з тим, щоб до центрального парламенту належали тільки ті справи війни й мира, торгових та всяких інших трактатів, війська, спільних фінансів та мит».²⁵

Участі у виборах до Державної Думи УНП не брала, але М. Міхновський, як головний ідеолог партії, у 1906 і 1912 рр. висував свою кандидатуру на виборах до Державної Думи. «Ми не маємо права забувати, що коли ми не підемо до Думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, які нам не потрібні»²⁶ – писав Міхновський. Депутатом у 1906 р. М. Міхновський не став, зате завдяки його активній роботі серед селян на Полтавщині вдалося провести до Думи декількох національно настроєних депутатів. Серед них – близький товариш М. Міхновського Володимир Шемет. Формально він виступав як представник від Української демократично-радикальної партії. Однак орган цієї партії газета «Громадська думка» зазначала, що Шемет балотувався як «представник українських партій».²⁷ Насправді членство в УДРП – легальній політичній партії – використовувалося Шеметом для прикриття самостійницьких поглядів. Все життя він перебував під величезним впливом М. Міхновського, до якого, за свідченням Є. Чикаленка, ставився «майже набожно».²⁸ Під час революції 1905 р. УНП намагається організувати свої осередки серед робітників. Нам відомий тільки Харківський комітет робітничої організації партії, який у 1905 р. написав протест до російського уряду з вимогою скасування закону 1876 р. Про діяльність Міхновського дізнаємося зі справ Харківської ГЖУ (Губернська Жандармська Управа): «4 декабря 1904 г. г. Михновский участвовал в противоправительственном банкете Харьковской Губернской Земской Управы».²⁹

Після поразки революції 1905 р. можливості пропаганди самостійницьких поглядів різко звузилися. Внаслідок розколу, що стався в УНП 1906 року, від неї відійшла група «автономістів», яка прагнула легалізуватися, аби взяти участь у виборах до місцевих органів влади та до Думи, вимагаючи відмовитись від партійної програмної самостійницької ідеї, обмежившись домаганнями автономії України. Після цього УНП починає поступово розчинятися серед інших партій. Хоч ще у 1907 р. провела свій з'їзд, залишаю-

²⁴ П. Феденко, Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – с. 21.

²⁵ Там само. с. 21.

²⁶ Слобожанщина. – 1906, 25 березня.

²⁷ Громадська думка. – 1906, 20 квітня.

²⁸ Є. Чикаленко, Щоденник (1907–1914). – Львів, 1931. – с. 488.

²⁹ ЦДА України в м. Києві. – Ф.1680, сп.1, спр. 253, арк. 1.

чись на позиціях націоналізму. В українській пресі було надруковано кілька статей, які розбирали програму й сутність партії, продовжуючи засуджувати її націоналізм та шкідливість популяризації націоналістичної ідеології серед широких верств населення. «НУП ніякої еволюції не зазнала, бо в партійній програмі, вказаній на початку 1906 р., домагання самостійної України стоїть по-старому. Нарешті, з'їзд НУП, що відбувся весною цього року, категорично висловився за це домагання».³⁰ Частина членів партії відійшла від політики, а решта перейшла до інших партій, оскільки «це була невеличка, суто інтелігентська група мрійників».³¹ Націоналізм серед українства тоді ще не сприймався, бо він вимагав рішучих дій, а справі поширення націоналістичних ідей заважала низька національна свідомість українства, навіть інтелігенції.

Отже, УНП у своїй практичній діяльності застосовувала різні форми і методи. Свої національні домагання вона несла в середовище українства через публікацію і розповсюдження програмних документів та інших видань, через офіційні звернення її представників до російського уряду розв'язати найпекучіші питання українського життя, через застосування навіть терористичних актів. Але завжди її діяльність мала яскраво виражений національно-політичний характер. На жаль, організаційна мережа УНП була зовсім слабкою і партія не була спроможна справитись з надто великими завданнями, не могла зламати російський політичний терор, вирвати народні маси з-під впливу партійної демагогії російських соціалістів, протиставити себе наростаючому українському соціал-демократичному рухові.

³⁰ Рада. – 1907. – № 172. – с. 1.

³¹ П. Феденко, Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. – с. 18.